

Ivana Šnýdrová

PSYCHODIAGNOSTIKA

 GRADA®

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Ph.D. Ivana Šnýdrová, CSc.
PSYCHODIAGNOSTIKA

Vydala Grada Publishing, a. s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 220 386 401, fax: +420 220 386 400
www.grada.cz
jako svou 3387. publikaci

Odpovědná redaktorka Mgr. Eva Stuchlíková
Sazba a zlom Milan Křupka
Počet stran 144
Vydání 1., 2008

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

© Grada Publishing, a. s., 2008
Obrázek na obálce © doc. MUDr. Pavel Žáček, Ph.D.

ISBN 978-80-247-2165-1 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6829-8 (elektronická verze ve formátu)
© Grada Publishing, a. s. 2011

OBSAH

Úvod	7
1. Osobnost	11
2. Biologický základ osobnosti	17
3. Sociální a kulturní determinace osobnosti	23
4. Struktura osobnosti	33
4.1 Schopnosti	33
4.2 Rysy osobnosti	51
4.3 Charakter	57
4.4 Temperament	60
5. Disharmonický vývoj osobnosti	71
6. Diagnostický proces	83
7. Psychodiagnostická metoda	87
7.1 Klinické metody	88
7.1.1 Anamnéza	88
7.1.2 Pozorování	96
7.1.3 Rozhovor	103
7.1.4 Analýza výkonů a výtvorů	111
7.2 Testové metody	112
7.2.1 Klasifikace testových metod	119
7.2.2 Projektivní metody v psychodiagnostice	121
7.2.3 Příklady nejpoužívanějších testů (Svoboda, 1999) ..	123
8. Diferenciální diagnostika	127
9. Závěr	135
Slovníček odborných pojmů	137
Vybraná literatura	139

ÚVOD

Psychodiagnostikou rozumíme zjišťování a měření duševních vlastností a stavů, případně dalších charakteristik jedinců v rámci normy i patologického obrazu.

Představuje nauku o teoretických a metodologických základech rozpoznávání a určování psychologických charakteristik, ve kterých se jednotlivá individua navzájem liší nebo které vystihují aktuální psychický stav člověka. Stejně tak je to nauka o metodách, které stanovení těchto charakteristik umožňují. Předmět a strategie psychodiagnostického vyšetření se řídí vždy praktickým účelem, za kterým se provádí.

Obecné znaky psychologické diagnostiky jsou následující (Mojžíšek, 1986):

- Jde o rozpoznání stavu a vývoje psychické individuality. Diagnostikem je nejčastěji psycholog, ale na tvorbě diagnózy se mohou podílet i jiní odborníci z oblastí, kde hlavním předmětem zájmu je člověk.
- Účelem je poznání jedince nebo skupiny a porozumění jim, což je vyjádřeno v takové diagnóze, která umožňuje prognózu, odhad pravděpodobného dalšího vývoje. Může se stát podkladem pro rozhodování, případně pro optimalizační zásahy do života či prostředí posuzovaného jedince. Příjemcem diagnózy může být jak sama vyšetřovaná osoba, tak ti, kdo jsou kompetentní pro rozhodování o diagnostikovaném, ale také diagnostik sám.
- Předpoklady pro psychodiagnostiku jsou především:
 - Znalost základních zákonitostí struktury vývoje a systémových závislostí vyšetřované osoby, event. skupiny, tj. podle Heluse (1973) vytvoření a aplikace „myšlenkového modelu“, který odpovídá současnému vývoji psychologie, zvláště psychologii osobnosti, diferenciální psychologii a patopsychologii.
 - Schopnost tvorby a využití diagnostických nástrojů a postupů k získání, zpracování, interpretaci a hodnocení diagnostických dat v diagnostickém procesu. Důležitými nástrojovými disciplínami jsou tu psychometrie a statistika.

- Základní orientace diagnostika v teorii i praxi předmětného oboru, v němž se diagnostika uplatňuje (např. pedagogika, psychiatrie, druh výroby apod.) a navíc znalost aplikované psychologie daného oboru (např. pedagogické, klinické, psychologie práce apod.).
- Psychologická diagnostika má svou vlastní teorii, i když jejím jádrem je konkrétní odborná diagnostická činnost, k níž se však teorie bezprostředně vztahuje. Teorie jednak spojuje diagnostikování s obecnými psychologickými disciplínami, které specifikuje pro danou oblast, jednak je teorií konstrukce a použití diagnostických nástrojů a diagnostického procesu.

Psychodiagnostika má v současné době stále rostoucí význam jak ve výzkumné práci, tak zejména při uplatňování psychologie v praxi. Vyšetřují se již děti v nejtělejší věku, kdy zejména zaostávání duševního vývoje může signalizovat závažné, avšak v té době ještě léčitelné tělesné onemocnění (např. porucha činnosti štítné žlázy). V předškolním věku často poskytne psychologické vyšetření cenné vodítko pro individuální úpravu výchovného postupu i pomoc při psychiatrickém rozboru poruch sociální adaptace, poruch chování a prožívání.

Před započatím školní docházky a v jejich prvních letech se psychodiagnostika široce uplatňuje při zjišťování školní zralosti, případně subnormality rozumových schopností.

V době školní docházky se mohou vyskytovat nejrůznější stavy, které vyžadují psychologické vyšetření – vážnější prospěchové potíže, poruchy pozornosti, neurotická plachost, koktání, pomočování, předčasný sexuální zájem, agresivita, krádeže apod. V době ukončování školní docházky pak nemalé procento dětí potřebuje psychologické vyšetření v souvislosti s radou k volbě povolání nebo studia, což se někdy opakuje i před ukončením střední školy.

Další možnosti uplatnění psychodiagnostiky jsou:

- v předmanželské (případně manželské) poradně,
- během vojenské služby (zejména na misiích),
- při konkurzním řízení,
- v oblasti sportu (zejména špičkoví sportovci),
- v dopravě železniční, automobilové, letecké,

- v psychiatrii (hroučící se osobnosti, neurotické poruchy, poruchy osobnosti, diferenciální diagnóza apod.),
- v neurologii,
- v interním lékařství,
- při rehabilitaci tělesně a smyslově postižených,
- u lidí, kteří se špatně adaptují na úbytek tělesných a duševních sil ve stáří.

Psychodiagnostika jako převážně aplikovaná disciplína je úzce spjatá s psychologií osobnosti, zejména s její důležitou částí – diferenciální psychologií (naukou o individuálních rozdílech mezi lidmi, o vlastnostech, jejich vývoji a trvání – tedy o tzv. statické struktuře osobnosti).

Pomocná disciplína diferenciální psychologie a psychodiagnostiky, která je založena na aplikaci matematicko-statistických metod, je psychometrie. Do obsahu psychometrie patří např. teorie konstrukce psychologických testů, určování vědecké užitečnosti metod, statistická analýza psychologických dat, validita, reliabilita, standardizace, norma apod.

Posuzování druhých lidí mělo vždy a stále má svůj adaptivní aspekt v tom smyslu, že úspěšná predikce chování druhého člověka podmiňuje často životní seberealizaci a spokojenost (při výběru spolupracovníka, manželského partnera), v extrémních případech i možnost přežití (mimořádné životní situace). Úkoly, které psychodiagnostika v praxi plní, téměř vždy současně slouží, a měly by i prospívat, konkrétnímu jedinci, institucím i celé společnosti.

1. OSOBNOST

Osobnost je tvořena individuální jednotou biologických, psychologických a sociálních aspektů, je utvářena ve vztazích mezi lidmi a v nich se také projevuje. Pojmem osobnost se pokoušíme vyjádřit stabilitu a rozdílnost lidského chování (Nakonečný, 1995).

Mysliverček (1959) chápe osobnost jako souhrn a celek všech duševních a tělesných dějů, přítomných i minulých. Osobností se spojuje vědomé i nevědomé psychické dění určitého lidského organismu v individuální celek a tím se stává osobnost jednotlivým elementem biologických projevů tohoto organismu a udává také směr jeho další činnosti do budoucna. Navenek se projevuje uceleným souborem duševních vlastností, které označujeme jako povahu u dotyčného individua.

Osobnost jako hypotetický konstrukt není přímo pozorovatelná. Pozorovat můžeme pouze reálné chování a na základě toho usuzovat na některé osobnostní charakteristiky. Osobnost se vždy projevuje jako celek. Znamená to, že všechny charakteristiky, které se k ní vztahují, jsou navzájem propojené a podřízené celku. Některé mají k sobě těsnější vztah, jiné pak poněkud vzdálenější, fungují však ve vzájemném spojení, respektive integrovaně, tj. jednotně a celostně. Tato integrace však není dokonalý stav, nýbrž jde o neustálý proces, který směřuje k vyvážené jednotě, jež samozřejmě může být kdykoliv, z nejrůznějších příčin, narušena. V osobnosti se pak následně objevují rozpory růstu, vývoje či psychické poruchy, které mohou v nejkrajnějším případě vést až k dezintegraci, tj. k rozpadu osobnosti.

Pojem osobnost tedy vyjadřuje „vnitřní jednotu a strukturovanost obsahu duševního života lidského jedince, a to v daném okamžiku i v průběhu času“ (K. Balcar, 1983). Dalším znakem osobnosti je její individuální svéráz, tj. psychologická odlišnost jedince od ostatních příslušníků svého rodu.

Pro pojem, jenž vyjadřuje vrcholnou a vědomou koordinaci a integraci všech částí, které tvoří osobnost, byl zvolen termín jáství, protože zájmem já se tento jev nejvýrazněji vyjadřuje. „Já“ tvoří jádro osobnosti, kolem něhož se formuje psychická rovnováha individua a jehož poruchou ztrácí osobnost svou charakteristickou hodnotu.

Za hlavní funkce „já“ se zpravidla označuje:

- vědomí jedinečnosti a odlišnosti od všeho ostatního světa,
- vědomí vlastní činnosti nebo účasti ve vnějším dění,
- vědomí identity i přes všechny změny a zvraty, které v časovém průběhu proběhly.

Základními úkoly psychologie osobnosti podle Th. Herrmanna (in Nakonečný, 1995) pak jsou:

- vytvoření deskriptivního systému, který by popsal osobnost jako celek i její jednotlivé složky, které z něj lze popisně vydělit,
- vysvětlení rozdílnosti v psychických vlastnostech jedinců s ohledem na stanovené deskriptivní znaky,
- vysvětlení organizace a dynamiky osobnosti.

Psychologie zná dva protikladné přístupy k popisu osobnosti:

1. idiografický,
2. nomotetický.

Idiografický přístup představují všechny biografické a charakterové studie, fenomenologicky orientované popisy a také beletrie. V podstatě jde o snahu pojmut jednotlivce spíše intuitivně s cílem vyjádřit jeho individuální zvláštnost.

Nomotetický přístup se naproti tomu pokouší na základě pozorování co největšího počtu osob dospět k několika málo významným vlastnostem a zákonitým výpovědím, s jejichž pomocí může popsat a odlišit chování člověka. Tento přístup je typický pro empirický výzkum osobnosti.

Pro pravdivý popis osobnosti jsou nutné oba přístupy. Empiricky podložená znalost všeobecně platných konstruktů osobnosti stejně jako výskytu, rozdělení a podmínek vzniku dovoluje přiměřenou charakteristiku jednotlivého případu. Z fenomenologického popisu jednotlivého případu však na druhé straně vyplývají pokyny a hypotézy k výzkumu dalších, možná všeobecně významných konstruktů osobnosti.

Téměř všechny teorie osobnosti přijímají tvrzení, že chování je určováno vlastnostmi individua (teorie vlastností). Na druhé straně je chování ale také podstatně určováno situačními podmínkami (teorie chování). Jestliže např. zastánci prvé teorie vysvětlují symptom strachu člověka jeho úzkostlivostí jako vlastností, poukazují představitelé druhé teorie na situační podněty, které strach vyvolávají.

Teorie interakcionizmu se pak snaží skloubit představu vzájemného působení mezi osobou a jejími vlastnostmi na jedné straně s určitými situačními proměnnými na straně druhé.

Filozoficky orientované psychologické školy se snaží pochopit a popsat osobnost jako funkční systém a o člověku hovoří spíše jako o tělesně-duchovním celku, v němž se spojují vlohy, připravenosti k chování a vlastnosti. Hierarchii tohoto celku popisují modely vrstev, přičemž vyšší vrstvy předpokládají vždy nižší, ale samy tvoří samostatnou oblast s vlastními zákonitostmi. Tak např. Lersch předpokládá, že nejhlubší vrstvou je organická předpsychická oblast, kterou nazývá tělesně-duchovním základem života. Nad ní leží oblast nálad, afektů a pudů, tedy vrstva endotymní. Konečně osobní neboli duchovní nadstavba obsahuje myšlení a chtění, vědomé Já.

Rothacker diferencuje vrstvy striktněji a rozlišuje vitální vrstvu s vegetativními a jednoduchými afektovými reakcemi, hlubinného člověka jako nositele pudů a nevědomí, osobní vrstvu jako vlastní duchovní vrstvu a Já jako kontrolující a řídicí instanci.

Také Freudova představa o oblasti pudů (id), kterou překrývá ego (Já) a super ego (morální princip), odpovídá modelu vrstev, což je konečně vyjádřeno v názvu „hlubinná psychologie“.

Modely vrstev se více vztahují k charakteru bytí (ontologická struktura) a mohou mít cenu pro uvědomění si antropologické zvláštnosti člověka. Pro empirickou psychologii nejsou ale modely vrstev relevantní. Představy o vrstvách v sobě totiž skrývají nebezpečí, že jednotlivé vrstvy budou pojímány absolutně, takže může dojít v důsledku toho k rozlišování člověka pudového, citového či rozumového, což je psychologicky bezcenné (Nakonečný, 1995).

Empirický popis osobnosti předpokládá, že při popisu osobnosti člověka si vypomáháme různými znaky a vlastnostmi. V této souvislosti rozeznáváme dva pojmy – trait a state. Pod pojmem trait rozumíme trvalou vlastnost osobnosti, tj. znak se stabilitou, přesahující situaci, který můžeme připsat různým lidem v rozličné míře projevu. Úzkostlivost, agresivita, snaha o výkon

apod. jsou chápány ve smyslu připravenosti ke strachu, agresi a výkonu, která se projevuje v různých životních situacích (traits), a jsou v protikladu k akutnímu stavu strachu, hněvu nebo pracovní horlivosti (state) apod. Traits jsou vlastnosti, které jsou interpersonálně odlišné a s jejichž pomocí můžeme lidi od sebe rozlišovat.

Vedle rozlišování lidí pomocí vlastností známe ještě jiné popisné jednotky. Např. teorie sociální role předpokládá, že osobnost člověka je určena sociálními rolemi, které přijímá v interakci s prostředím. V případě, že chování se vyznačuje podstatnými hnacími silami, lze použít jako popisných jednotek i motivů.

Jako všeobecnější popisné konstrukce mají pro diagnostiku osobnosti význam faktory. Jedná se o obecné popisné dimenze, které získáváme faktorovou analýzou. Faktory jsou tak říkajíc vlastnosti s širokou oblastí platnosti, k nimž můžeme vztahovat různé chování. Tvoří základ většiny novějších testů osobnosti.

Mezi idiografickým přístupem, kdy bereme každého člověka jako jedinečného a popisujeme ho velkým množstvím znaků, a nomotetickým přístupem, který spočívá v obecných popisných znacích platných pro mnoho lidí, zaujímají středová postavení typologie. Vycházejí z představy, že lidi lze rozdělit podle určitých znaků do skupin, pro které je potom příznačný určitý typ. Typ je specifická konfigurace několika málo znaků, které se nápadně často objevují pospolu. Přiřazení člověka k určitému typu znamená potom v ideálním případě osobnost, která má tuto kombinaci znaků a jiné ne. Různé typologie považují při popisu člověka za významné rozličné znaky – stavbu těla, temperament, hodnotový postoj, zbytky raných dětských vývojových fází apod.

Dříve byly typy definovány spíše na základě klinického pozorování, intuice a myšlenkové abstrakce, přičemž byly zvláště zdůrazněny pregnantní znaky nebo kombinace znaků, v nichž se jedinci sobě podobají. Dnes se k typové analýze používá matematicko-statistických postupů (faktorová analýza, cluster-analýza).

Klinicko-typologická analýza se uskutečňuje ve třech fázích:

1. **nalezením typu** tím, že se jevy seřadí podle podobnosti,
2. **popisem typu** tím, že se popíše typické mezi mnoha případy,
3. **typovou diagnózou**, kdy se každý jednotlivý případ přiřadí k typu, s nímž vykazuje největší shodu.

Typy nejsou osoby, nýbrž pouze pregnantní konfigurace znaků, ale často se na typ pohlíží jako na jedince, a sice jako na ideální případ, který perfektně vykazuje právě tuto konfiguraci znaků v maximální míře projevu. Typ je však hypotetickým konstruktem, pojmem zařazení, a otázkou zůstává, nakolik odpovídá jednotlivý případ tomuto konstruktu.

Typologie tvoří jednoduchá zařazení v komplexnosti lidských jevů a lidského chování a zdá se, že umožňují rychlé posouzení a diagnózu našich bližních. Proto jsou možná typologie tak oblíbené od antiky až do dnešních dob. Proti zdánlivým přednostem typologie však stojí závažné výhrady. Typologie užívají znaku kategoricky. Člověk má určitý znak, nebo ho nemá. Musíme však vyjít z toho, že většina popisných znaků není diskrétních, ale je kontinuálních a jejich měřené hodnoty jsou rozděleny normálně. Např. při popisné dimenzi introverze-extroverze se ukazuje, že jenom nepatrné množství lidí je jednoznačně introvertních nebo extrovertních a že při rozdělení podle četnosti leží většina někde mezi tím. Introverze a extroverze proto označují jenom extrémní projevy, popřípadě koncové body bipolární popisné dimenze. Naproti tomu existuje jenom málo reálných polárních typů, jako jsou znaky pohlaví muži-ženy.

Empirická šetření ukazují, že ideální typ, který je v typologii popsán, se zřídka vyskytuje. Pravidlem jsou spíše smíšené typy. Také postulované vztahy mezi typovými znaky a chováním, které je třeba vysvětlit, zřídka při empirických šetřeních obstojí.

2. BIOLOGICKÝ ZÁKLAD OSOBNOSTI

Máme-li fundovaně posoudit osobnost individua, je třeba si uvědomit, že jeho chování a prožívání je neoddělitelně spjato s biologickými procesy, které probíhají uvnitř jeho organismu.

Zobrazení určitých stránek stavu těla – zvláště odchylek od stavu funkčně vyhovujícího, tj. potřeb – je jednou ze základních funkcí duševního dění. Proto lze vyložit některé duševní stavy a děje jako důsledek změn v jednotlivých orgánech nebo tkáních – např. pocity hladu a žízně, teploty, bolesti či svalového napětí lze za obvyklých podmínek vyložit nedostatkem nebo přebytkem určitých látek a energií v odpovídajících místech těla. Podobně jsou zaměřeny pokusy přiřadit určitým tvarům těla určité vlastnosti osobnosti, jak se o to snaží např. konstituční typologie.

Avšak ani při poměrně jednoduchých jevech není takového přiřazení příliš spolehlivé. Výklad osobnosti čistě vnějšími znaky těla nebo stavy jeho dílčích orgánů je nedostatečný. Z tohoto hlediska je proto velmi důležité znát lidské tělo a zejména pak spojující článek mezi organickým a psychickým životem jedince – nervovou soustavu a s ní funkčně spjatou soustavu hormonální. V jejich řídicím ústředí, v mozku, probíhají fyziologické děje, které mají zároveň kvalitu prožitkovou. Ty jsou však objektivnímu pozorování nejobtížněji přístupné.

Za normálního stavu fungují nervová a hormonální soustava jako složitý integrovaný celek. Avšak i zde nacházíme, podobně jako v osobnosti, dělbu činností, která je k funkci kterékoli složité soustavy nezbytná. Proto také můžeme prožitky a činy zprostředkované osobnostními strukturami zhruba přiřadit některým anatomickým útvarům a fyziologickým pochodům, které mají pro ně patrný význam.

Nervová soustava je základem osobnosti, zdrojem její aktivity. Nervová soustava má velmi intenzivní potřebu kontaktu se svým prostředím – vnějším i vnitřním – který se uskutečňuje prostřednictvím smyslového aparátu. Lze dokonce konstatovat, že se přímo živí zejména podněty zvenčí, jejich zpracováním a odpovídáním na ně a nemá-li dostatek podnětů, energicky je vyhledává. Nejlépe je to možno ukázat na dnes již klasickém pokusu se senzorickou deprivací (uměle vyvolaným nedostatkem smyslových podnětů).

Pokusná osoba je oblečena do speciálního oděvu, který je maximálně pohodlný, netlačí a nepřipouští, aby na sebe navzájem tlačily části těla. Na oči jsou jí dány brýle z mléčného skla, je umístěna ve zvukotěsné kabině v pohodlné židli nebo na lůžku, případně v tekutině, která ji nadnáší. Smyslové podněty jsou tím omezeny na minimum. Řekne-li něco, její hlas se ztrácí bez ozvěny a je přenášen do kabiny experimentátora, kde se všechny její projevy registrují. Projeví-li přání pokus přerušit, ihned se jí vyhoví. Tento zvláštní stav působí po krátké době velmi tísnivě, a dokonce vyvolává příznaky, které připomínají některé duševní poruchy (úzkost, nutkavé představy, halucinace), jež ale rychle vymizí, obnoví-li se přívod podnětů.

Tento základní poznatek, že nervová soustava musí mít stále dostatek podnětů, je zdánlivě v rozporu s tzv. homeostatickou teorií. Podle této teorie je základním stavem organismu klid, optimum, ze kterého je organismus neustále vyrušován vnitřními i vnějšími podněty (např. hladem, žízní, signálem nebezpečí), které narušují tento stav rovnováhy. Organismus se potom všemi svými dostupnými prostředky snaží o znovuobnovení rovnováhy. Homeostatická teorie má ovšem v mnoha směrech své oprávnění. Jednotlivé fyziologické (např. termoregulace) či psychofyziologické funkce se jeví jako homeostatické mechanismy. Pro pochopení osobnosti jako celku však s touto teorií nevystačíme.

Po stránce anatomické tvoří nervovou soustavu:

- **Centrální nervová soustava (CNS)**, která uskutečňuje integraci nervově a hormonálně zprostředkovaných dějů a zahrnuje:
 - mozek,
 - páteřní míchu.

Centrální nervová soustava je nejvyšším regulačním a řídícím zařízením organismu a v tomto smyslu jeho nejdůležitějším orgánem. Jejím úkolem je koordinace a integrace všech funkcí, tj. zajištění toho, aby organismus fungoval jednotně jako celek. Nervová soustava je funkčně nadřazena všem orgánům těla, analyzuje a syntetizuje informace přicházející z vnějšího okolí i vnitřního prostředí organismu. Spolu se systémem žláz s vnitřní sekrecí tvoří nervový systém, tzv. neuroendokrinní soustavu, která zajišťuje jednotnou odpověď organismu na situaci, v níž se nachází, neboť nervové procesy a hormony působí komplementárně.